

REFORMÁTUS IDENTITÁS ÉS MAGYAR IRODALOM¹

Reformáció és irodalom – nem egy töről fakadó, de történelmileg érintkező fogalmak. Irodalmon általában a szájhagyomány vagy az írásbeliség útján ránk örökített, az alkotó egyéniség önkifejezését szolgáló szövegek összességét értjük, míg a reformáció a keresztyénség legjelentősebb kora újkori megújulási kísérlete, amely a hitélet és egyházi gyakorlat torzulásait igyekezett kiigazítani, hangsúlyozva a tiszta bibliai elvekhez való visszatérés fontosságát. A mozgalom már a 16. század folyamán irányzatokra szakadt, s a magyarság körében a lutheri elvek mellett elsősorban a helvét eredetű reformáció terjedt el, melynek örököse a mai reformátusság.² A köztudat a magyar református örökséget hagyományosan Kálvin János genfi reformátor személyével és nézeteivel kapcsolja össze, jóllehet a magyar református szellemiség teológiai értelemben már a reformáció századában is meglehetősen eklektikus volt.³ Kálvin mellett Zwingli és Bullinger, illetve a wittenbergi peregrináció révén Luther és Melanchthon nézetei is jelentős hatást gyakoroltak rá. S bár a magyar reformátusság hitvallási értelemben végül Kálvin mellett kötelezte el magát,⁴ a 16. századi teológiai eklekticizmus jegyében önállósuló hazai református énekkultúra, prédikációs gyakorlat és különösen a prédikatori törté-

¹ E tanulmány az alábbi német nyelvű előadás bővített, magyar nyelvű változata: GYÓRI L. János, *Von der Bedeutung der reformierten Literatur für die Kultur Ungarns = Orando et laborando: Church and Culture*, ed. Leo J. KOFFEMAN, HODOSSY-TAKÁCS Előd, Debrecen, 2007, 57–70.

² A reformáció fogalma, elterjedése körül az elmúlt évtizedekben nemzetközi szinten heves szakmai viták folytak. E kérdéshez lásd: PÉTER Katalin, *A katolikus megújulás és a protestáns reformáció = Uő, Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995, 5–14.

³ S. SZABÓ József, *A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben*, Debrecen, 1912.; RÉVÉSZ Imre, *Szemponatok a „kálvinizmus” eredetének kutatásához*, Századok, 1934, 257–275.; HÖRCSIK Richárd, *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója = Kálvin időszerűsége: Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Szerk. FAZAKAS Sándor, Bp., 2009, 13–37. (továbbiakban: FAZAKAS, 2009); Jan-Andrea BERNHARD, *Calvins Wirkung und Einfluss in Ungarn und Siebenbürgen vor 1551 = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Hgg. FATA Márta, Anton SCHINDLING, Erst Band 155, 2010, 26–62. (A továbbiakban: FATA, SCHINDLING, 2010.)

⁴ A kérdést több összefüggésben megvilágítja: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., 1967, (Studia et acta ecclesiastica, 2). Újabbán a kérdés összefoglalását nyújtja: JUHÁSZ Tamás, *Mirabilis est cursus verbi Dei!: Die Entwicklung des Helvetischen Bekenntnisses in Ungarn und Siebenbürgen = FATA, SCHINDLING, 2010, 63–78.*

nelemszemlélet azonban a sokszínűség számos elemét később is megőrizte. Irodalom és reformáció történetileg akkor találkozott, amikor a reformátorok felismerték, hogy az írni-olvasni tudó emberhez könnyebb eljuttatni tanításiukat. Ugyanakkor a reformátorok a műveletlenségben a bűn, a babona és a hiszékenység forrását is látták. Ebből a felismerésből táplálkozott az a reformátori iskolaalapítási láz, amely Európa-szerte lendületet adott az anyanyelvi kultúra, ezen belül az irodalom művelésének is.⁵

A reformáció Magyarországon rendkívüli gyorsasággal hódított tért. Ennek okát elsősorban külső körülményekben kereshetjük, hiszen az egyházi élet romlottsága, az általános erkölcsi, világnézeti válság és a török állandósuló jelenléte valóban nyitottá tette a lelkeket a reformáció befogadására.⁶ A hazai reformáció sikere azonban a reformátori megszólítás mikéntjében, mai szóhasználattal élve a magyar reformátorok kommunikációs stratégiájában is rejlett. A 16–17. századi magyar prédikátorok ugyanis az egyén személyes megszólítása mellett az ószövetségi próféták gyakorlatát követve az egész népközösség felé is fordultak. Így lett a reformáció a személyes és közösségi önvizsgálat és önismeret egyidejű hordozójává, s az ország lakosai Mohács után valóban leginkább erre a kettős megszólításra vágytak. Ez a sajátos reformátori szemlélet később azért is válhatott az egész magyar nemzeti tudat egyik meghatározó forrásává, mert a török kiűzéséig a Kárpát-medence magyar lakosságának túlnyomó többsége reformátusnak vallotta magát.

A személyes, biblikus kegyesség nemcsak a reformáció századának legjelesebb hazai lírikusa, a felekezeti hovatartozásában még bizonytalankodó Balassi Bálint költészetének,⁷ hanem korabeli és későbbi egyházi énekköltőink (Sztárai Mihály, Szenci Molnár Albert, Ráday Pál, Lengyel József, Tompa Mihály, Lévay József) munkásságának is jellemző vonása, sőt a biblikus hang még 19–20. századi klasszikusaink, Arany János, Ady Endre vagy Áprily Lajos alkotásaiban is érvényesül.⁸ A török és a Habsburg szorításában a pusztá

⁵ A kora újkori magyar református egyház történetére és az egyházi műveltségre vonatkozó kutatások eredményeit és annak irodalmát az alábbi tanulmány összegzi: BARÁTH Béla Levente, SZABADI István, *Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009) = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, Debrecen, 2009, (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13), 9–34.

⁶ A reformáció elterjedésének körülményeihez újabban lásd: PÉTER Katalin, *Reformáció: Kényszer vagy választás?*, Bp., 2004.

⁷ Balassi Bálint felekezeti kötődéseivel az utóbbi időben többen is foglalkoztak, s a véleményeknek alapvetően három iránya kristályosodott ki. Az egyik szerint Balassi költészetében a katolikus lelkiség meghatározó (BARLAI Ö. Szabolcs, *Balassi Bálint, az istenkereső*, Bp., 1992); egy másik felfogás Balassi lelkiségének gyökereit elsősorban a lutheri teológiában keresi (GOÓR Judit, *Vallomás és hitvallás Balassi Bálint „Adj már csendességet” című költeményében*, *Credo* 2005/1–2, 356–370.); a harmadik irány teológiai szempontból éles különbséget lát a költő korai és kései versei között, s az előbbieket inkább lutheri, az utóbbiakat pedig katolikus szelleműeknek ítéli (KÓSZEGHY Péter, *Balassi és a legfőbb hatalom, avagy Balassi teológiája = Hungarologische Beiträge* 15, Jyväskylä, 2004, 29–60.

⁸ A magyar reformáció személyes és közösségi hangvételének kettőségét követi nyomon év-

fennmaradásért vívott folytonos küzdelem során azonban – érthető módon – a reformátori kettős megszólítás egyensúlya némileg megbillent, mégpedig a közösségi irányába. A kora újkori hazai reformátusság gondolkodásában, s ennek nyomán a későbbi magyar nemzettudatban is így inkább a közösségi elemek értékeldtek föl: a nemzeti egység, a függetlenség, az anyanyelvű kultúra és az iskolázás igenlésének gondolata. Háttérbe szorultak viszont azok a személyes kegyességből fakadó, leginkább talán polgárinak nevezhető erények, amelyek ugyanebben a korban a protestáns orientáltságú országokban (Svájc, Hollandia, Németország, Anglia) Max Weber-i értelemben a polgárosodás mozgatójává váltak: ilyenek az embertárs iránti feltétlen tisztelet és bizalom, a szolidaritás, a vállalkozási hajlam és a szabad vizsgálódás iránti fogékonyság.⁹ Történelmi kényszer szülte a 16–17. századi magyar történelem másik jellemző vonását, a súlyos protestáns–katolikus szembenállást is, hiszen a hazai katolicizmus mögött gyakran idegen politikai érdekek sorakoztak föl (elsősorban a Habsburgok részéről), s így az ország romlott állapotáért összefogás helyett a két felekezeti tömb képviselői kölcsönösen egymást okolták.

Az elmondottakból következően a magyar református identitásnak négy olyan fontos eleme van, amelyek elsősorban irodalmi közvetítéssel az egész magyar nemzeti tudatot is erőteljesen befolyásolták.

A magyar református identitás jellegzetességei sorában elsőként az Európában egyedül álló sajátos nyelvi tudatot említhetjük. Közép-Európa keleti régióiban az anyanyelv máig a nemzeti és felekezeti identitás meghatározó elemét képezi. A magyarság esetében ez annál is inkább meghatározó, mert a magyar köztudomásúlag szigetet képez az indoeurópai nyelvek tengerében. A nyelvi rokonalanság következtében a magyarság már a honfoglalás korában fenyegetettnek érezhette magát Európában. Az anyanyelvnek az írásbeliségbe történő beemelése a humanizmus kései időszakában, a 16. században ért el látványos eredményeket, s ebben a folyamatban a reformáció is meghatározó szerephez jutott. Károlyi Gáspár bibliafordítása (*Szent Biblia*, Vizsoly, 1590),¹⁰ Szenci Molnár Albert ma is énekelt művészi zsoltárátköltései (*Psalterium Ungaricum*, Her-

százados kitekintésben az alábbi kiadvány: Győri L. János, *A magyar reformáció irodalmi hagyományai*, Bp., 1997, (3. kiad., Uo., 2006). (továbbiakban: Győri, 1997). Arany és Ady istenél-ményéhez újabban lásd: Imre László, *Arany és Ady istenél-ményének reciprocitása: Az ima mint versműfaj Adynál = Uő, Új protestáns kulturális önszemlélet felé: Cikkek, tanulmányok*, Bp., 2010, 48–80. (A továbbiakban: Imre, 2010.)

⁹ Max Weber híres munkája *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1904/1905) címmel jelent meg (magyarul: Uő, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, 3. kiad., Bp., 1995). Molnár Attila a kérdés magyar vonatkozásait vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a puritánok által gyakorolt aszkézis és munkaerkölcs elemei jelen vannak a kora újkori magyar puritanizmus gondolatvilágában is, mindennek társadalmi hatása azonban nem igazán mutatható ki. Lásd: Molnár Attila, *A „protestáns etika” Magyarországon: A puritán erkölcs és hatása*, Debrecen, 1994.

¹⁰ RMNY 652.

born, 1607),¹¹ a nagy számban megjelenő anyanyelvű prédikációk, egyházi énekek, bibliakommentárok¹² jelentős mértékben járultak hozzá a magyar irodalmi nyelv kialakulásához és elterjedéséhez. Az első magyar nyelvű ábécéskönyvet, nyelvtanokat, szótárakat, lexikonokat is többnyire kora újkori protestáns prédikátorok hagyták ránk. A 17-18. századi – olykor véres – ellenreformációs törekvések nyomán átrendeződő felekezeti arányok ellenére az írástudók körében még a 19. században is református túlsúly volt tapasztalható. Közismert, hogy az elmúlt 250 esztendő magyar klasszikus írói, költői közül többek között Csokonainak, Fazekas Mihálynak, Kölcseynek, Aranyinak, Jókainak, Petőfinek, Kemény Zsigmondnak, Móricznak, Adynak, Tóth Árpádnak, Szabó Lőrincnek, Szabó Magdának családi neveltetése vagy iskoláztatása révén erőteljes református kötődései voltak. Különös – a művelődéstörténet-írás által eddig nem igazán jegyzett – hatást gyakorolhatott a református papi lak számos magyar gondolkodó fejlődésére. Íróink, költőink közül Tompa Mihály, Baksay Sándor, Tolnai Lajos, Fülep Lajos és Makkai Sándor hivatása szerint is református lelkész volt. Kármán Józsefnek, Ignác Rózsának, Szilágyi Domokosnak édesapja, Csokonainak, Móricznak, Adynak nagyapja gyakorolta ugyanezt a hivatást, de református papi ősökkel vagy közeli rokonokkal rendelkezett Szabó Dezső, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula és Szabó Magda is. A református parókia mint szellemi sziget a kevésbé polgárosult magyar agrártársadalomban bizonyos tekintetben a hiányzó polgári miliőt is pótolta, így válhattak ezek a szellemi szigetek az egyházi iskolák mellett a magyar nyelv és irodalom őrhelyeivé.

A magyar református identitás második lényeges eleme az a középkori eredetű, ószövetségi gyökerű történelemszemlélet,¹³ melyet nálunk kissé anakronisztikus módon a hosszan elnyúló török megszállás konzervált. Miután a török 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt, az európai gondolkodásban apokaliptikus elemek jelentek meg. A törökben maga Luther is az utolsó időkre megjövendölt Antikrisztus egyik megjelenési formáját látta. Nyugat-Európa ettől kezdve a török által szorongatott Magyarországra mint a keresztyénség védőbástyájára tekintett. A szétszóródás határán álló magyarságot Luther kérdése – Hogyan találhatom meg a kegyelmes Istent? – nem elégítette ki. Prédikátoraink értelemszerűen arra is választ kerestek: hogyan és miért engedte meg Isten mindazt, ami velünk történt? Mi az oka annak, hogy a korábban virágzó ország most „két pogány között” (török és Habsburg) szenved? Eleink ezekre a kérdésekre egy, az Ószövetségben gyökerező s a középkorban is felbukkanó történelemszemléletben találták meg a választ, amely a földi történéseket Isten közvetlen beavatkozásaként értelmezi. Eszerint világunkban

¹¹ RMNY 962.

¹² A biblikus műveltséget terjesztő 16–17. századi műfajok ismertetésének kiterjedt irodalma van, itt csupán egy 16. és egy 17. századra vonatkozó összefoglaló munkát említünk: HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., 1953.; HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., 2008.

¹³ BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XVI–XVII. században)*, Bp., 1937.

minden emberi bűnre isteni büntetés, míg az érdemre isteni kegyelem a válasz. A magyarságnak mint közösségnek tehát – gondolták – , mint annak idején a babiloni fogságba hurcolt zsidóságnak, bűnei miatt kell elszenvednie a törököt mint Isten büntetését. A zsidó–magyar sorspárhuzam¹⁴ modellszerű költői változatát Farkas András prédikátor *Az zsidó és magyar nemzetről*¹⁵ című, 1538-ban nyomtatásban is megjelent epikus tanító költeménye szolgáltatja. A terjedelmes szöveg a sorspárhuzam minden lényeges elemét érinti: mindkét népet Isten választotta ki a maga céljaira, bevezette őket az ígért földjére (Izrael népe Egyiptomból Kánaánba, a magyar nép Szkítiából Pannoniába vándorolt); ahol királyokat rendelt föléjük, szellemi vezetésükre pedig prófétákat illetve tanítókat (predikátorokat) rendelt; mindkét nép elhajlott azonban az igaz útról, s ezért Isten idegen népek fogságába vetette őket (babiloni fogság, török megszállás), ahonnan csak az Istenhez való megtérés révén szabadulhatnak.

Ez a kissé leegyszerűsített világ-modell a 16. század derekán wittenbergi hatásra látomásos, apokaliptikus elemekkel telítődött. Ennek nyomait látjuk a bibliafordító Károlyi Gáspár *Két könyv* (Debrecen, 1569)¹⁶ című prózai munkájában: „Mert mint az zsidók ellen, azonképpen miellenünk az Isten fegyverközött fel és vonta reánk az ő kézivét, ő eresztette reánk az ő fegyverét, ő támasztotta reánk az konstantinapolybéli török császárt. Mert miképpen Jeremiás mondja, hogy az Nabukodonozor Isten szolgálja az zsidóknak büntetésekre, azonképpen bizony az török császár Isten szolgálja az magyar nemzetségnek büntetésére.”¹⁷ A török kiűzéséig aztán ez a példázatos történelmi párhuzam annyira meghatározó elemévé vált a magyar irodalomnak, hogy átlépte a felekezeti határokat is.¹⁸ A kora újkor tisztán biblikus műfajai (bibliai históriás ének, jeremiád, feddő ének, prédikáció) mellett a katolikus Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposza cselekményének is ez a mozgatója. A török kiűzésével, a 17. század végétől e szemlélet elveszítette aktuálpolitikai háttérét s lassan visszaszorult. Irodalmi toposzként azonban később is visszaköszön, különösen történelmi válsághelyzetekben. 19. századi előfordulásának szép példáját figyelhetjük meg többek között a reformkor előestéjén Kölcsey Ferenc *Himnuszában* (1823),¹⁹ amely a léteért küzdő magyarság

¹⁴ A zsidó–magyar sorspárhuzam kérdéséhez lásd: ŐZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XV. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Bp., 1991; GYŐRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikatori irodalomban = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, Debrecen, 2000, 27–52.

¹⁵ RMNY 25.

¹⁶ RMNY 192.

¹⁷ Az idézetet az alábbi kiadásból merítettük: Károlyi Gáspár a gönci prédikátor, SZABÓ András utószavával és jegyzeteivel, Bp., 1984, 26.

¹⁸ E kérdést tágabb összefüggésben tárgyalja: NEMESKÜRTY István, *A bibliai örökség: A magyar küldetésstudat története*, Bp., 1991.

¹⁹ A Himnusz bibliai (elsősorban ószövetségi) gyökereivel a közelmúltban több kutató is foglalkozott, itt csupán jelzésszerűen utalunk ennek főbb irányaira: BÖSZÖRMÉNYI Ede, *A Himnusz tegnap és ma*, Confessio 1978/4, 114–118; A. MOLNÁR Ferenc, *Jól értjük-e a Himnusz első*

évszázadokon átívelő elemi erejű közösségi megtapasztalásait ragadja meg költői erővel. Kölcsey művének már a 19. század elején is szokatlan szemléleti és nyelvi archaizmusai is a reformáció korának világszemléletét tükrözik. A költemény imádságos hangvétele, keretes szerkezete, időszembesítő jellege, retorikai érvrendszere, sőt néhány konkrét nyelvi fordulata is kísértetiesen emlékeztet Farkas András alkotására. „*Haj de bűneink miatt gyúlt harag kebledben...*” – érvel Kölcsey, prédikátor elődei profetikus hangnemét követve, aki ugyanezt a gondolatot csaknem háromszáz esztendővel korábban így vetette papírra: „*Haragra indítók hitetlenségönkkel,/ Vakságinkkal és nagy hamisságinkkal.*”²⁰

A zsidó–magyar sorspárhuzam toposza 1848 körül feltűnik Petőfi Sándor (*A XIX. század költői*, 1847) és Arany János (*Él-e még az isten*, 1848), majd az I. világháború idején Ady Endre (*A szétszóródás előtt*) költészetében is. A prédikatori történelemértelmezés e kései lecsapódásai azonban inkább már csak allegorikus, retorikus nyelvi formulák, mélyebb teológiai tartalom nélkül:

*Hát népét Hadúr is szétszórja:
Szigorúbb istenek ezt így szokták,
Miként egy régi, bánatos, erdélyi
Prédikátor írásba róttá
Keresvén zsidókkal atyafiságunk.*

(Ady Endre: *A szétszóródás előtt*)

A magyar reformátusság identitásának harmadik, az irodalomra is komoly hatást gyakorló tényezője az erőteljes biblicizmus,²¹ ami a Szentírás hatását jelenti tartalomban, nyelvben, erkölcsiségben, szemléletmódban. Olyan szer-teágazó kérdéskör ez, melynek itt jelzésszerűen csupán néhány jellegzetes mozzanatát emelhetjük ki.

A bibliai motívumok tartalmi továbbélésére az ószövetségi gyökerű történelemszemlélet kapcsán már utaltunk. További biblikus elemeket nagy számban idézhetnénk több református írónktól vagy költőnktől is, de különösképpen is Adytól vagy Áprilytól. Hadd álljon itt most beszédes példaként csupán Arany János esete.²² Önéletrajzában a nagy költő így idézi föl a nagyszalontai

sorait? = Uő, *Anyanyelv, vallás, művelődés*, Kolozsvár, 1999, 18. A Himnusz szövegének kettős természetéhez (szakrális és profán) újabban lásd: DÁVIDHÁZI Péter, *A Hymnus paraklétszi szerephagyománya* = Uő, *Per passivum resistentiam: Vázlatok hatalom és írás témájára*, Bp., 1998, 102–123.

²⁰ RMKT 16, 2, 1880.

²¹ GYŐRI L. János, *A Biblia hatása a kora újkori magyar irodalomra és közgondolkodásra – református példák tükrében* = *Studia Theologica Debreceniensis* 2009/1, 45–68. (továbbiakban: GYŐRI, 2009.)

²² Arany és a Biblia kapcsolatához lásd: PODMANICZKY PÁLNÉ VARGHA Ilona, *Arany János és az evangélium*, Bp. 1934, (Kálvin Könyvtár, 9) (modern kiadása: Sola Scriptura Kiadó, Bp., 1999); HEGYALJAI KISS Géza, *Arany János bibliássága*, Nagykőrös, 1936.

családi miliót: „A kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott... A zsolttárolkat, a biblia vonzóbb részeit, emlékezetemet meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam.”²³ Önéletrajzi ihletésű *Bolond Istókjának* ifjú főhősét meg ekként jellemzi: „A bibliát még tudta volt merőben.” Nem csodálkozhatunk, hogy ilyen környezetből érkezve, Arany az önkényuralom éveiben újszövetségi tárgyú allegorikus költeményekkel vigasztalja olvasóit. Ezek sorából kiemelkedik a *Ráchel siralma* (1851), mely Világos után a betlehemi gyermekgyilkosság történetét, Heródes szörnyű vérengzését emeli a nemzeti katasztrófa jelképévé. A versben a gyermekeit elveszítő zsidó anya sírja-beszéli el a vérengzés részleteit, aminek következtében a költemény nemcsak személyessé, de drámaian meghatóvá is válik. A gyermeki ártatlanság hangsúlyozásával a 48-as forradalom tisztaságát hangsúlyozza a költő:

*Íme, a szép tavasz kiesett az évből,
Egy nemzedék holt ki az emberiségből,
Nyugszik temetőben;
Serdül Bethlehemnek, felnő számos ifja;
De egynek se léssen születése napja
E két esztendőben.*

*Hah, de mily panasz, hogy e kor méhe meddő!
Íme, látok, látok... megnyílt a jövőendő
Távolban, közelben:
Kiről annyi jósnak zenge ihlett szája,
Megszületett, érzem, Júdának királya
Kicsiny Bethlehemben!*

*Zsarnoki féltésed vérengzése volt ez:
De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Heródesz,
Hogy ő nincs elveszve!
Napjaid számítvák, megiffult az idő,
És, kitől rettegsz, nem féli fegyverid ő,
Az Ige, az eszme!*

A biblicizmus a reformáció korában biblikus műfajokat is meghonosított a magyar irodalomban. Ezek közül a Jeremiás próféta siralmaikat aktualizáló jeremiád és az ószövetségi próféták ostromozó hangját idéző feddő ének rövidebb életűnek bizonyult. Szívósan tovább élt és él azonban líráinkban a zsolttár műfaja. A magyar lélek, úgy tűnik, ebben a sokszínű ószövetségi műfajban találta meg legadekvátabb önkifejezési formáját. A Kálvin környezetében és

²³ ARANY János, *Önéletrajzi levél Gyulai Pálhoz, 1855* = *Arany János válogatott művei III. (Prózai művek)*, Bp., 1975, 1118.

befolyása alatt munkálkodó Clément Marot és Théodore de Bèze énekelhető genfi zsoltárait Szenci Molnár Albert 1607-ben magyarította francia és német források felhasználásával.²⁴ Teljesítménye egyedülálló irodalmunkban: a 130 különböző francia dallamra, nagyon változatos versformákban írt 150 szöveget 90 nap alatt bújtatta – ahogy maga fogalmaz – „*magyar zubbonköntöskébe*”. Szenci ezzel a magyar irodalomban számos korábban ismeretlen rímképletet és versformát honosított meg, s a hazai verselésben ekkor még igencsak szokatlan jambikus lejtést is biztos kézzel adta vissza. Szenci Molnár ihletett költeményei páratlan népszerűségnek örvendenek a mai napig: kiadásainak száma meghaladja a százat, s némelyikük a reformátusoknak ma is kedvelt éneke (8. *Ó felséges Úr...*, 25. *Szívemet hozzád emelem...*, 42. *Mint a szép híves patakra...*, 65. *A Sionnak hegyén...*, 90. *Tebenned bízunk eleitől fogva...*, 135. *Áldjátok az Úr nevét...* stb.). A Szenci-zsoltárok későbbi hatását számos tanulmány méltatja, kisugárzásuk leginkább Arany János és Ady Endre költészetén érezhető. De e hagyomány jegyében még nagy 20. századi prózairónk, Móricz Zsigmond is fejezetek helyett inkább zsoltárokra osztotta egyik fájdalmasan szép regényét, az *Árvácskát* (1941).

A biblicizmus vonatkozásában szólnunk kell még a biblikus erkölcsiség irodalmunkban való megjelenítéséről. Max Weber német társadalomtudós bő száz esztendővel ezelőtt vélekedett úgy, hogy a nyugati protestáns társadalmakban a szigorú protestáns hivatástudat és munkaerkölcs nagymértékben hozzájárult a kapitalista típusú gazdaság kialakulásához és a polgárosodáshoz.²⁵ A Weber által vázolt jelenségnek magyar földön történelmi okok miatt alig van nyoma. A túlélésre berendezkedett hazai gondolkodásban kialakult viszont a bibliai alapú etikának egy olyan változata, amelynek középpontjában a bűn és bűnhődés kérdése áll. Ennek gyökerei abban a történelmi megtapasztalásban keresendők, mely szerint nálunk minden apró hibás lépésnek súlyos és visszafordíthatatlan következményei lehetnek: az erkölcsi világrend ugyanis nem sérthető meg következmények nélkül. Ez a szemlélet mozgatja például méltatlanul mellőzött nagy 19. századi prózairónk, Kemény Zsigmond regényeinek cselekményét. Hasonlóképpen vélekedik a kortárs Arany János is balladáiban. Arany balladahősei, *Ágnes asszony* kivételével, miután vétséget követnek el, nem kerülnek bíróság elé, hanem a saját lelkiismeretük bünteti meg őket. Arany úgy véli tehát, hogy a bűn elkövetése már magában hordozza a bűnhődés tényét is.²⁶

²⁴ Szenci zsoltárfordításainak sokféle méltatása ismert. Annak irodalmi értékeire vonatkozóan lásd az alábbi két összefoglalást: NÉMETH László, *Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk* = *Uő, Az én katedrám: Tanulmányok*, Bp., 1969, 90–98; BÁN Imre, *Szenci Molnár Albert, a költő* = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő reneszánsz*, Szeged, 1978, (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 137–153.

²⁵ Lásd az 5. jegyzetet.

²⁶ Arany János balladáinak világgépi jellegzetességeihez lásd: IMRE László, *Arany János balladái*, Bp., 1988.

Végül a biblikus szemléletmód irodalmunkban gyakran sajátos moralizáló kritikai magatartást is eredményez. A 16–17. századi magyar prédikátorok még valóságos prófétai hévvel ítélték el az urak jobbágyaikkal szembeni kegyetlenkedését, olykor az egyházi előjáróságot sem kímélve.²⁷ E tárgykörben Szkhárosi Horvát András 16. századi tállyai prédikátor hangja a legeredetibb:

*Az fösvenységet az Isten megtiltá,
Mikor az törvént zsidóknak kiadá;
Az parancsolatban „ne orozz” azt mondá,
Más ember marháját senki ne kívánja,
Ki ezt meg nem tartja, Istent megúttálja.*

*Jeremiásnak bételék mondása,
Mind igyekeznek – úgymond álnokságra.
Az nagy fösvenységre, nagy uzsoraságra,
Mind papok, próféták hajlók gonoszságra,
Azért mind fejenként jutnak nagy romlásra.*

(Az fösvenységről, 1545)²⁸

A bibliai szellemű társadalomkritika különösen a 17. század közepétől a puritánizmus hatása alatt álló lelkészeknél szembetűnő (Medgyesi Pál, Köleséri Sámuel, Komáromi Csipkés György). A moralizáló prédikatori társadalomkritika forrása az ószövetségi prófétai gyakorlatban keresendő, igazi mértéke azonban az Evangélium. A reformátorok és prédikátorok ugyanis nem modern értelemben vett társadalmi egyenlőségről beszélnek, hanem a Sola gratia (egyedül kegyelemből) elv szellemében, az Isten előtti egyenlőség jegyében a kegyelem és a felelősség egyenlő mértékéről. Az egyes embert eszerint nem társadalmi rangja, de még csak nem is a rábízott feladat nagysága, hanem a vállalt feladat betöltésének mértéke minősíti. Irodalmunkban később mindez többnyire már teológiai alapokat nélkülöző, de szigorúan közösségi-erkölcsi alapokról megfogalmazódó társadalomkritikává szelídül. Ady Endre profetikus erejű nemzetostorozó költészete mellett 20. századi prózairodalmunkban elsősorban az ugyancsak református kötődésű Szabó Dezső, Móricz Zsigmond és Németh László műveiben érezhetjük ennek hatását. Figyelemre méltó, hogy mindhárom regényírónk református lelkipásztor hősöket is megrajzolt (Móricz Zsigmond: *A fáklya*, 1917; Szabó Dezső: *Az elsodort falu*, 1919; Németh László: *Emberi színjáték*, 1929), akik jellemző módon a század eleji

²⁷ A keresztény jószolgálat (karitasz) kérdéséhez lásd: RÓZSA Huba, *A Biblia szerepe az európai és a keresztyén kultúrában = Biblia Sacra Hungarica: A könyv, „mely örök életet ad”*: Az OSZK biblia-történeti kiállításának katalógusa, szerk. HELTAI János és G. SZABÓ Botond, Bp., 2008, 63–64.

²⁸ RMKT 16, 1, 189 ; RPHA 1203.

nagy magyar földindulásban rendre elbuknak hivatalukban. Ez a biblikus gyökerű moralizáló kritikai hang s a lelkész-hős szerepeltetése később Mak-kai Sándor (*Holttenger*, 1936) és Wass Albert írásainak is vissza-visszaköszönő eleme (*Elvész a nyom*, 1952; *Átoksori kísértetek*, 1964).

A magyar református identitás negyedik lényeges összetevőjeként a hazai reformátuságnak iskoláihoz való rendíthetetlen hűségét említhetjük. Köztudott, hogy Kálvin reformátori programjában az iskolaügy lényegesebb szerepet játszott, mint Lutherében. A magyar irodalomnak évszázadokon át meghatározó impulzusokat adó hazai református kollégiumok 16. századi mintáit azonban elsősorban nem a genfi kollégiumban kereshetjük, hanem sokkal inkább Johann Sturm kálvini szellemű strassburgi iskolájában és a kortársak által gyakran kriptokálvinizmussal vádolt német Philipp Melanchthon wittenbergi egyetemi működésében.²⁹ Ezek az iskolák az antikvitásból átörökölték, s a reneszánsz idején megújuló humanista embereszményt ötvözték az evangélium tanításával, s a családban elsajátított és gyakorolt egyéni kegyességre építve így lettek a modern polgári gondolkodás szellemi megalapozói.

A magyar református társadalmi bázisát egészen a 20. századig a földművelő kis- és középparaszti réteg és a kismemesség jelentette. E társadalmi rétegek életvitelében és szemléletében azonban – az angol puritanizmussal és a német-holland pietizmussal ellentétben – a személyes kegyesség gyakorlása kevésbé játszott szerepet. A népegyházias közegben élő magyar vidéki református lelki életét a vasárnapi templomozás mellett leginkább a zsol-táréneklés hagyománya és a gyermekek református iskoláztatása jelentette.³⁰ A református szemléletmód és életgyakorlat továbbadója így elsősorban nem a család, hanem az iskola lett.³¹ Az iskola azonban, intézményi kötöttségeiből következően, a személyes hitélet és kegyesség gondozása helyett inkább az általános erkölcsi és hazafias nevelés letéteményese. Ezzel magyarázható, hogy miért ragaszkodott a magyar református évszázadokon át olyan szívósan iskoláihoz, s hogy másrészt miért játszhatott számos írónk, költőnk személyiségfejlődésében az elmúlt századokban a család mellett vagy helyett meghatározó szerepet a református iskola.

A református iskola azonban nemcsak a lelki szocializáció pótolhatatlan bástyája, hanem az utóbbi két évszázadban egyre inkább a magyar prózairodalom kedvelt tárgya is. A 19. században Jókai Mórnál (*És mégis mozog a föld*, 1872) és Baksay Sándornál (*A csudálatos történet*, 1895) még elsősorban mint a nemzeti ellenállás és a műveltség letéteményese jelenik meg a református felekezeti iskola, a 20. században – Móricznál (*Légy jó mindhalálig*, 1920) vagy

²⁹ Joachim WEINHARDT, *Reformation und Bildung, In Bildung und Gemeindeentwicklung = Jahrbuch für kirchliche Bildungsarbeit* 2007, Stuttgart, 2007, 229–253.

³⁰ ILLYÉS Endre, *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára*, Szeged, 1931.

³¹ A biblikus műveltségnek a hétköznapiakra (erkölcs, család, életforma) gyakorolt hatásához lásd: GYÖRI, 2009, 64–66.

Szabó Magdánál (*Abigél*, 1970) – viszont már sokkal inkább a világháborúk és forradalmak szorításában vajúdó magyar társadalom útkeresését modellezi.

Végül hadd jelezzük, hogy az újabb kori magyar irodalomban nemcsak a református iskola, hanem a reformáció-ellenreformáció számos momentumja is megjelenik írói tárgyként. Utalhatunk itt Németh László és Szabó Magda esszéire vagy Páskándi Géza (*Erdélyi triptichon*, 1984) és Sütő András (*Egy lócsiszár virágvasárnapja*, 1973; *Csillag a máglyán*, 1974) történelmi drámáira. A reformátor Kálvin János alakja is viszonylag későn, csak a 19. század legvégén vonul be a szépirodalomba, előbb a századfordulón, a modern konfesszionális útkeresés jegyében (Szabolcska Mihály: *Kálvin*, 1890; Áprily Lajos: *Kálvin 1535*, 1935), majd a 20. század második felében egyre inkább mint történelmi példázat (Illyés Gyula: *A reformáció genfi emlékműve előtt*, 1946; Sütő András: *Csillag a máglyán*, 1974), végül legújabbban mint a megújuló spiritualitás ihletője³²:

*Ma orgonálnak Kálvin templomában,
ahova sírni jár a menekült,
egy padba fészkel vallása honában,
hol annyi, annyi lelki őse ült.*

*És emlékezik, nem csupán a múltra,
hisz emlék az is, ami messze van,
de gyermeklelked egyszer megtanulta
és mindegy, hogy az idő elrohan.*

*Ó, minden hegy és minden tópart oltár,
ahol a lélek kicsit megpihen
és hangtalanul megzendül a zsoltár
és benne Gyergyó s Debrecen üzen.*

(Lászlóffy Aladár: *A genfi katedrálisban*, 1993)

A református identitás bemutatott jellegzetességeinek nyomai helyelközzel még mai irodalmunkban is megfigyelhetők, bár az egyre inkább tért nyerő szekularizáció és az egyházi iskolák II. világháború utáni tudatos felszámolása, s ez által a biblikus műveltség visszaszorulása következtében halványuló mértékben. Ugyanakkor örömmel tapasztalhatjuk az utóbbi száz esztendő magyar szellemi életében egy sajátos „irodalmi ökumené” jelentkezését. Ez azt jelenti, hogy bizonyos, korábban kimondottan reformátusnak minősülő irodalmi jellegzetességek más felekezethez tartozó írók műveiben is megjelennek. A katolikus Babits Mihály biblikus tárgyú írásaiban, például a *Jónás Könyvében* (1939) a Károlyi-biblia nyelvi fordulatai köszönnek vissza.

³²GYŐRI L. János, *Kálvin János alakja a magyar irodalomban* = FAZAKAS, 2009, 350–366.

A református Áprily Lajos pedig első magyar nyelvű verses szövegünknek, az Ómagyar Mária-siralomnak készítette el modern költői átiratát, amely mint Mária-himnusz inkább a katolikus irodalmi hagyománynak képezi részét. Szép példáját látjuk az irodalmi ökumenének a Trianon utáni erdélyi lírában.³³ A református Áprily Lajos, az evangélikus Reményik Sándor és a katolikus Dsida Jenő két világháború közötti költészetének egyaránt meghatározó tényezője a keresztyén spiritualitás. Mivel mindhárman szigorúan az evangéliumon tájékozódnak, istenes verseikben csak elvétve van nyoma a felekezetiességnek. Úgy tűnik tehát, hogy a közös kisebbségi sors könnyebben áthidalhatóvá teszi az évszázados felekezeti különbségeket.

Az 500 esztendővel ezelőtt született Kálvin János nevével fémjelzett magyar református örökség, társadalmunk egészével együtt, napjainkban újra határkőhöz érkezett. A kommunizmus összeomlása óta a református szellemiség bizonyos elemei újraéledőben vannak, elsősorban az egyházi iskolaügy kiterjedélyesedése révén. Az utóbbi évtizedekben egyre inkább eluralkodó fogyasztói szemlélet, az önzés, a gyengülő társadalmi szolidaritás, a felelősségvállalástól való menekülés, valamint a Nyugat-Európához való gazdasági és pénzügyi felzárkózás előre még nem látható további következményei azonban napjainkban a korábbiaktól merőben eltérő kihívások elé állítják református szellemi örökségünket is, aminek vélhetően hamarosan megszületik majd sajátos irodalmi lecsapódása is. Ezeknek az új – a keresztyénség egészét érintő – kihívásoknak református szempontból vélhetően az lesz az egyik legfőbb hozadéka, hogy a korábbiakkal ellentétben a hazai reformátusság elsősorban már nem más felekezetekkel (elsősorban a katolicizmusra gondolunk) szemben határozza majd meg önmagát, hanem az ökumené jegyében sokkal inkább a közös keresztyén értékekre helyezi a hangsúlyt. Ezzel talán az irodalmi ökumenének az a folyamata, amely évtizedekkel ezelőtt Erdélyben elindult, egyetemes magyar jelenséggé válhat. Lelki válsággal küszködő nemzetünknek erre az „új magyar ébredés”-re igencsak szüksége lenne. Ennek a reményének Imre László már közel húsz esztendővel ezelőtt hangot adott, amikor a Magyar Reformátusok II. Világtalálkozóján tartott előadásában így fogalmazott: *„Állítólag Ady kívánsága volt az, hogy Babitscsal, talán legnagyobb modern katolikus költőnkkel úgy fényképezzék le, hogy a Biblia fölé hajolnak. A magyar protestantizmus toleranciája nyilvánul meg abban, hogy a közös nemzeti nyelv és múlt (mindketten a hagyományokból kinövő költőgénuszok) köti össze a protestáns Adyt és a katolikus Babitsot. Mert az igazi vallásosság, az igazi értéktisztelet és felelősségérzet nem elválaszt és szembeállít, hanem összeköt és megtart, senki ellen nem irányul, és a nemzet javát szolgálja.”*³⁴

³³ POMOGÁTS Béla, *Az evangéliumtól az apokalipszisig: Reményik Sándor költészetéről*, Confessio, 1990/3, 82–85.

³⁴ IMRE László, *Református hit, hitvallás és hagyomány a magyar irodalomban*, Confessio, 1991/3, 47–52. Újabban: IMRE, 2010, 9–16. (i. m. 16.)